

Поліваріантність ідеологічного обґрунтування українсько-російської єдності: погляд з України

Нові умови політичного буття українського суспільства, а точніше тієї його частини, що мешкала в межах козацького Гетьманату і, вочевидь, була найбільш мобільною та політично активною, неминуче висувують на порядок денний інтелектуального буття України-Русі проблему ідеологічного обґрунтування суті нової суспільно-політичної реальності.

Власне, стан українського суспільства, в якому воно перебувало впродовж усього XVII ст., дослідники характеризують як невпинні та перманентні процеси пошуку власної ідентичності. Ці пошуки провокують посилення уваги до історичного минулого Русі, спонукають українських інтелектуалів (переважно церковного кола) звертатися до вивчення власних традицій, а також — польських і московських історичних та історіографічних джерел. Від польських істориків, зокрема Мацея Стрийковського, вони запозичують ідеї єдності слов'ян і довідуються про те, що Русь була спільним минулим русинів і московитів. Ще більше підстав для вирізнення Русі від Литви та Польщі українським книжникам дають матеріали московського літописання³¹. Перехід же Лівобережжя разом з Києвом під зверхність російського монарха, закріплений постановами Андрусівського перемир'я Росії з Польщею та глухівського компромісу з козацькою старшиною, переводить процеси українсько-російської інтеграції на якісно новий щабель, який вимагає не лише демаркації

відмінностей Русі-України від литовських і польських земель Речі Посполитої, а й винайдення належного місця для неї в системі лояльностей російського монарха.

Найбільш концептуально довершеним російськоцентричним історико-ідеологічним продуктом останньої третини XVII ст. стає анонімний твір “Синописє или краткое собраніе от различных Летописцев, о Начале Славяно-Россійскаго Народа, и Первоначальных Князех Богоспасаемого града Кієва о житіи святаго Благоверного Великаго князя Кієвскаго и Всея Россіи Первейшаго Самодержца Владиміра, и о Наследниках Благочестивыя Державы его Россійскія, даже до Пресветлаго и Благочестивого Государя нашего Царя, и Великаго князя Федора Алексевича, Всея Великія, и Малыя, и Бєлыя Россіи Самодержца”³².

Уже сама назва твору вказувала на те, що його автор розглядає політичну історію українського та російського народів як єдиний потік, більше того, вписує їх у споріднений етнічний контекст міфічного “Славяно-Россійскаго Народа”. Анонімний автор “Синописиса” (а ним, на думку дослідників, найвірогідніше був архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель) тісно переплітає поняття народу, династії та держави, поміщаючи в епіцентр свого викладу історію династії Рюриковичів, що непомітно трансформується в історію династії Романових. Такий підхід дає змогу нерідко механічно об’єднати різноманітні фрагменти російської та української історії, пов’язати віддалені й дезінтегровані території та різноспрямовані політичні процеси. Об’єднавчі тенденції “Синописиса” у сфері політичній відбиваються у приєднанні Малоросії (завдяки її історичним зв’язкам з династією Рюриковичів і православній вірі) до значно ширшого всеросійського ареалу. Концепт етнічний, вказуючи на наявність певних відмінностей між московитами та русинами, як уже зазначалося вище, також вписує їх до ширшого етнічного об’єднання “Славяно-Россійскаго Народа”. У династичному відношенні московський монарх, зважаючи на те, що його предки походили від Рюриковичів, володів правом самодержавної влади над усією “Росією”, що охоплювала і Московію, і Малоросію³³.

Віддавання всієї спадщини Давньоруської держави московській династії, прийняття Військом Запорозьким у 1654 р. царської протекції анонімний автор трактує, як “...природное царское его присвоєніє...”. Для того, аби довести природне моральне право Москви на цю першість, він розвиває думки Стрийковського стосовно того, що найближчим біблійним прашуром “Россов” був “Мосох”, а отже, й факт відновлення “имя Мосоха в Народе Россійском” сприймається як виправдання піднесення його правителів на вищий, сакральний, ступінь влади³⁴.

Дослідники вже давно звернули увагу на запозичення автором “Синописису” ідей московських книжників XV—XVII ст. щодо

спадкоємності влади давніх київських князів московськими³⁵. Крім того, не можна й не помітити рецепції ним ідей, закладених ще в середні віки ченцем Філофеєм щодо месіанської ролі Москви “аки Третем Риме”.

Москвоцентричність концепції “Синописа” є настільки всеохоплюючою, що, трактуючи війни з польським королем, які розглядаються винятково як “повернення отчини” російського монарха, навіть побіжно не згадується про роль українського козацтва в їхньому виникненні та розвитку.

Зважаючи на політичне лідерство, яке після Української революції закріпилося за козацтвом на Лівобережжі, ідеологічні концепти, представлені в написаному духовною особою “Синописі”, абсолютно не задовольняли світську частину української еліти, оскільки вони не лише повністю ігнорували роль козацтва в історичному поступі Малоросії, а й не містили ідеологічного обґрунтування прийнятної для світської еліти моделі її взаємин з російською династією. Концептуально довершені схеми такої взаємодії були представлені в творчості так званих козацьких літописців, які насправді репрезентували світську вітчизняну історіографію початку XVIII ст., що отримала в працях сучасних дослідників визначення історіописання риторично-фактографічного напрямку³⁶.

На відміну від авторів церковного кола, козацькі історики, найбільш відомими з-посеред яких були Григорій Грабянка та Самійло Величко, не особливо переймалися вишукуванням етнічної чи релігійної близькості України і Росії та не намагалися обґрунтувати втручання Москви в українсько-польський конфлікт навколо династичних прав Рюриковичів—Романових. Для них більш важливим було представити історію Малоросії з точки зору історичної ролі в ній українського козацтва. Наріжну ж проблему політичного розвитку Гетьманату — його перехід під зверхність московського царя — у творі Г. Грабянки подано як добровільний перехід, до якого змусили політичні та військові обставини. Прихильність автора до ідеї українського автономізму виражається в послідовному наголошенні на договірній основі прийняття Україною царської протекції³⁷.

Ще більшу послідовність у відстоюванні ідеї добровільності та договірності приєднання України до держави російського царя демонструє С. Величко. Як і Грабянка, прийняття Військом Запорозьким протекції російського царя він вважав історично виправданим. Але бажаючи наголосити на концепції контрактних взаємин козацтва з царем, Величко навіть помістив у свій твір розповідь про, нібито, принесення царськими послами в Переяславі від імені свого монарха клятви дотримувати непорушними всі козацькі права і вільності³⁸, чого, як знаємо достеменно, насправді не було. Крім того, автор акцентує увагу й на негативних наслідках переходу України під царську протекцію, зо-

крема, про один із них він говорить, даючи оцінку андрусівським домовленостям Росії та Речі Посполитої, які розділили козацьку вітчизну навпіл³⁹.

Загалом же, за спостереженнями дослідників, українські історики початку XVIII ст. своїми творами значною мірою підготували появу політико-ідеологічної концепції Малоросії, зокрема виписавши такі основоположні її компоненти, як: вичленення історико-культурної та етнічної різниці між Малою Росією та Великою Росією; наголошення добровільності та договірності об'єднання 1654 р.; поєднання Малої Росії та Великої Росії через спільного царя; заваження стародавніх прав і вільностей Малоросії та її народу⁴⁰.

Сформовані козацькими ідеологами засади концепції Малоросії в поєднанні з функціонуванням правових положень, представлених у формі гетьманських статей 1669, 1672, 1674 та 1687 рр., а також норм звичаєвого права, що склались упродовж майже півстолітньої історії політичного співжиття Українського Гетьманату та російської династії, загалом формували достатньо широке політико-правове поле, на якому могли досить продуктивно розвиватися їхні стосунки і надалі. Вочевидь, своєрідним прикладом такої політичної симфонії можуть слугувати останні роки XVII ст., коли позитивно оцінене нами вище наявне на той час політико-правове поле, доповнюючись довірливими стосунками суверена — останнього царя і першого всеросійського імператора Петра I Олексійовича — та чинного тоді українського гетьмана Івана Мазепи, забезпечувало Гетьманату достатньо простору для свого внутрішнього розвитку. І в цьому відношенні доволі прикметною є відповідь уряду Петра I на фінансовий звіт гетьмана Мазепи про прибутки і видатки Військового скарбу за 1692 р.: "...не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городех ведает он, гетман..."⁴¹.

Однак входження Російської держави в чітко виражений імперський період своєї історії неминуче провокувало й зміну в поглядах російських політиків на права українського гетьмана самостійно "...всякие порядки и устроения в малороссийских городех..." уводити.